

היבטים בחקר ההיסטוריה התרבותית של יהודי ארצות האסלאם

בימי הביניים – עבר, הווה ועתיד

חגי בן-שמאי

כמה מונחים ומילים בכותרת הרצאתי זקוקים להגדרה. "ההיסטוריה התרבותית" בהקשר של ימי הביניים מורה בעיקר על חיבורים, טקסטים, במגוון הרחב היותר של תחומים, תכנים, לשונות וסוגות. המונח "יהודי ארצות האסלאם" נרמז בהתבטאויות של בן-צבי ואחרים אבל בדרך כלל במסמכים המתארים את ראשיתו של מכון בן-צבי המונח הזה אינו נזכר במפורש.

מידע חשוב על ראשיתו של המכון נמצא במאמרו של שמעון רובינשטיין ז"ל שהיה ממונה על ארכיונו האישי של בן-צבי ביד בן-צבי, "על ייסודו וראשיתו של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח", פעמים, 23 (1985). המאמר פורסם לרגל זכייתו של המכון בפרס ישראל באותה השנה. מי שרוצה לדעת פרטים על כל התהליכים הארגוניים והסיבוכים הפוליטיים בין הארגונים והמוסדות שהיו מעורבים בהקמת המכון ימצא חומר בשפע במאמר זה.

ביום שלישי, י"ט בכסליו, תש"ח, 2 בדצמבר 1947, יסד יצחק בן צבי את המכון לחקר העדות היהודיות במזרח התיכון. במבט לאחור אנו יודעים שזה היה שלושה ימים אחרי יום גורלי מאוד בתולדות היישוב היהודי המתחדש בארץ ישראל, ובתולדות העם היהודי בעולם כולו.

ההקמה ב-2 בדצמבר היתה סיום רשמי של תהליך הכנות ושל הפעלה בלתי רשמית של המכון שנמשך כחצי שנה.

ב-10 בדצמבר 1947, שמונה ימים לאחר שהקמת המכון אושרה בוועד הפועל (של האוניברסיטה העברית) התקיימה הישיבה הראשונה של הוועדה האקדמית של המכון לחקר קהילות ישראל בארצות המזרח.

וכך הגדיר יצחק בן-צבי בישיבה את תפקידי המכון:

לחקור את קורותיהם, מעמדם החוקי, תפקידם הכלכלי והחברתי של היהודים בגלות ישמעאל שבמזרח התיכון, ולהציל את נכסיהם התרבותיים שלא ילכו לאיבוד, בייחוד במצב המדיני השורר כיום. לשם כך, ישתדל המכון לאסוף את

התעודות ההיסטוריות שנוגעות לקורות יהודי המזרח וידאג לשמירתן, עיבודן המדעי ופרסומן.

פרופ' גויטיין הציע, שהמכון יטפל בקורות היהודים החל מהמאה ה-16 עד ימינו.

לכאורה יש בדיווח זה צמצום הגדרת קווי המתאר של "מסגרת" פעילות המכון, אבל אפשר שהדיווח האוניברסיטאי על ישיבה זו מסר את הדברים בקיצור. כדאי לשים לב לשימוש בצירוף גלות ישמעאל במסמך זה. הוא מעורפל דיו בין ההוראה ארצות ערב לבין ההוראה ארצות האסלאם. הצירוף מצוי פה ושם בפרסומים משנות החמישים. נראה בהמשך שדיוק זה לא נשמר לאחר מכן. גם הערתו של פרופ' גויטיין סובלת שני פירושים אפשריים: א) הוא סיכם בהגדרת גבולות כרונולוגיים ברורים את עמדתו של בן-צבי ורצה לחדד אותה, אולי בצדק. ב) הוא רצה להגן על תחום חקר ימי הביניים בארצות האסלאם, שלדידו היה "שייך" לו ולחבריו במכון למדעי המזרח באוניברסיטה. נראה שדעתו נתקבלה מכל מקום ועוד אשוב לזה.

אעיר כאן שבכל הפרסומים משנותיו הראשונות של המכון שמו הוא "המכון לחקר העדות היהודיות במזרח התיכון" או כדומה, כפי שכבר אמרתי. השם מכון בן-צבי מופיע בפרסומים ומסמכים שונים מסתיו 1952. במאמרו של רובינשטיין יש כמה הסברים והשערות לשינוי זה, אבל מכיוון שאי אפשר לומר שום דבר ודאי עליהן אין צורך לעסוק בזה כאן.

כשנה וחצי לאחר מכן, במאמר בעיתון "דבר" מיום 20 במרס 1949 (ואחר כך גם בחוברת נפרדת באייר תש"ט), פירט בן-צבי את מטרותיו של המכון ואת "המסגרת". משמעות המילה "מטרות" ברורה למדיי. בסעיף זה כתב בן-צבי (פיזור אותיות במקור; גופן מעובה והדגשה בקו שלי):

מטרות המכון: לאסוף ידיעות ותעודות רשמיות מטעם ממשלות, קהילות, ארגונים ויחידים, הנוגעות לתנאי חייהם, בעבר ובהווה, של היהודים במזרח התיכון. המחקר כולל את התנאים הכלכליים, התרבותיים והמדיניים החיצוניים, ואת הסדרים הפנימיים, הארגוניים, וכל מה שנוגע לאמונות ודעות, להווי ולמנהגים.

"המסגרת" מוגדרת בפסקה הבאה:

המסגרת: נושאי המחקר הם, כאמור, קיבוצים יהודיים המתגוררים מסביב לים התיכון. במזרח התיכון יש להבחין בשלוש חטיבות גדולות ועוד בארבע

חטיבות יותר קטנות. הסימן העיקרי של החטיבות הללו המבדיל אותן זו מזו הוא לשון הדיבור השגורה בפיהם מלבד הלשון הלאומית האחת המיוחדת את האומה העברית.

החטיבות הגדולות הן:

- א. יהדות ערביסתאן (דוברי השפה הערבית) הנחלקת ל-8 ענפים:
 1. יהדות עיראק 2. סוריה, הלבנון 3. תימן ועדן 4. מצרים 5. לוב 6. תוניס 7.
 אלגיר 8. מרוקו
 ב. היהודים דוברי איספניולית באנטוליה וברומיליה (ארצות הבלקנים)
 ובשאר הארצות.
 ג. היהודים דוברי השפה הפרסית (בפרס, באפגאניסתאן, בבוכארה
 ובדגיסתאן).

ארבע החטיבות הקטנות הן:

- א. היהודים דוברי ארמית (כורדיסתאן).
 ב. היהודים דוברי תורכית – תתארית (ברוסיה ובחלקי תורכיה).
 ג. היהודים דוברי גורג'ית (בצפון קוקז).
 ד. היהודים דוברי ברברית (שליוח – בצפון אפריקה [הכינוי שלוח לברברים
 מצוי רק במרוקו]).
 [על אלה הוסיף בן צבי] את חקר הקיבוצים היהודיים הנדחים שבארצות יותר
 רחוקות, כגון יהדות הודו לסוגיה, שרידי היהודים בסין, יהדות חבש
 [=אתיופיה] והעדות הבודדות בחצי הכדור המזרחי והמערבי.

זוהי רשימה מעניינת מאוד. ראשית, כדאי להתעלם מהחילופין החופשיים במסמך זה בין המזרח התיכון והים התיכון. גם המינוח הארכאי המזכיר את תקופת שהותו של בן-צבי באיסטנבול במהלך מלחמת העולם הראשונה ואת המינוח הרווח בעיתונות העברית בארץ ישראל ובמזרח אירופה לפני מלחמת העולם הראשונה ואחריה, נראים ונשמעים היום כקוריוזים אנכרוניסטיים.

משמעות "המזרח התיכון" ו"מסביב לים התיכון" בשביל בן-צבי מתבהרת בהמשך בקווי המתאר של נושאי המחקר של המכון המבוססים על הגדרות לשוניות. כתוצאה מחלוקה זו אנו מקבלים רשימת ארצות המזכירה במידה רבה את רשימת כרכי סדרת ספרי הקהילות שכבר הופיעו ושעדיין צפויים להופיע (עליהם אדבר בהמשך). אפשר להציע נוסח שונה לקווי המתאר שצייר בן-צבי בחזונו: כל מה שאינו אשכנזי. אפשר

לטעון שגם כיום זו דרך טובה למדי להגדיר את קווי המתאר של פעילות המכון. ועם זאת, בהקשר של הגדרה זו, בולט בחסרונו אזור אחד הנמצא בלי ספק "מסביב לים התיכון". כוונתי לחוף הצפוני של הים התיכון, החוף שבו נמצאות יוון, איטליה וספרד, מולדתם של דוברי "האיספניולית". אם מחפשים הוכחה להנחה שמגמתו של המכון לדעת בן-צבי היתה לתעד ולחקור את "עדות ישראל במזרח" אחרי ימי הביניים זוהי הוכחה חותכת. ספרד אינה קיימת בחזונו כישות ממשית. רק צאצאי יוצאיה קיימים. הנחה זו נתמכת בביטויים נוספים במסמך המתייחסים ברמז או במפורש לשואה, לסכנה קיומית המרחפת על קהילות אלה בארצותיהן, במיוחד בתגובה על הופעת הציונות והמאבק נגדה (את אלה חווה בן-צבי על בשרו למן עלייתו ארצה בשנת 1907). בן-צבי מזכיר במסמך גם את החשש מפני פגיעה באוצרותיהן התרבותיים של העדות הללו והיעלמות מסורותיהן הייחודיות כשיעלו לארץ ישראל. אמנם הוא אינו מזכיר את "כור ההיתוך", שאולי לא נשמע עדיין כאשר בן-צבי כתב את דבריו אבל עצם החשש מפני היטשטשותן ואפילו של היעלמן תרבויות העדות עם עלייתן לישראל בא לידי ביטוי בסופו של דבר במדיניות כור ההיתוך.

איטליה עלתה על סדר יומו של המכון בקיץ 1952. בן-צבי ניסה לקבל מסמכים חשובים של קהילות יהודי איטליה. לצורך זה הכין מכתב מופנה אל 15 חברי ועד איחוד הקהילות באיטליה שבו כתב:

מקהילות אחרות לא נשארו ארכיונים מסודרים ופנקסי קהילות כבאיטליה. איטליה חשובה לנו במיוחד משום קשריה עם היהדות הספרדית שנחתה באיטליה אחר גירוש רנ"ב [1492] וכן קשריה האמיצים והתקינים עם ארץ ישראל וארצות המזרח והיא היתה המתווכת בין שני חלקי היהדות הספרדית והאשכנזית.

ובכן יהדות איטליה חשובה לא מצד עצמה, אלא גם היא חשובה רק כמתווכת בין תרבות יהודי ספרד ששרידיה "נחתו" באיטליה אחרי שגורשו ממולדתם בשנת 1492 לבין הארצות שבהן התיישבו. עוד עולה מכאן שוב שמדובר בראשית העת החדשה, אחרי גירוש ספרד.

אחזור כאן אחורה על ציר הזמן ואזכיר שבזמן שבן-צבי היה עסוק בפרסום מסמכי מדיניות המכון בעיתונות הישראלית באביב 1949, יצא מאיר בניהו לאנגליה למסע של תשעה חודשים שבמהלכם בדק אלפים רבים של כתבי יד בספריות שהחזיקו אוספים חשובים של כתבי יד יהודיים – באוקספורד, קיימברידג', המוזיאון הבריטי, אוסף ששון, אוסף מונטיפיורי. הוא קיווה למצוא בהם פריטים רלוונטיים לתחומי

עיסוקו של המכון. בשובו ארצה הביא יותר מ-50,000 דפים בצילומי פוטוסטאט ומספר גדול יותר במיקרופילים.

מכון בן-צבי הקדים אפוא בשנה את המכתב המפורסם של בן-גוריון אל אליעזר קפלן במרס 1950 שבו ביקשו להקציב סכום לצילום מקיף של כל כתבי היהודיים בעולם. זו הייתה ראשיתו של המכון לצילומי כתבי יד עבריים בספרייה הלאומית. אמנם היוזמה של המכון ושל בניהו היתה סלקטיבית והתייחסה רק לכתבי יד של קהילות ישראל במזרח.

בשנים תשי"ג-תש"ך יצאו לאור שלושה כרכים, ליתר דיוק שלוש חוברות של "מחקרים ופעולות", שהיו דוחות על פעילותו של המכון, וכללו גם רשימות קצרות מפירות עטיהם של חוקרים. החוברות היו דו-לשוניות או תלת לשוניות: עברית, אנגלית וצרפתית. בחוברת ב' אנו מוצאים רשימה בת שמונה עמודים באנגלית מאת נורמן גולב על מחקרי גניזה בירושלים. זו הייתה מעין פריצה מזדמנת אל ימי הביניים, בדיוק אל הפינה שגויטיין ביקש לשמור לעצמו.

בשנת תשי"ז, 1957, חלה התפתחות מעניינת בתולדות המכון: הופעת כתב עת שהיה אמור להיות שנתון: ספונות. יש עניין בהצהרת העורך/ראש המכון, בפתח ספונות א (תשי"ז), עמ' 1

נכתב באלול תשט"ז

ספר השנה של מכון בן-צבי – ספונות – בא למלא חסרון ניכר בשטח המחקר של ההיסטוריה הישראלית. תחומו הוא תחום עבודתו של המכון – חקר קהילות ישראל מסוף ימי הביניים ועד זמננו, בעיקר בארצות שהיו תחת שלטון האיסלאם והסולטאנים העותמאנים ששלטו מגבולות פרס ועד לקצות אפריקה המערביים ומהבלקאנים ועד לתימן. בתחום מחקריו של המכון נכנסות גם ארצות דוברות פרסית והקהילות שבהודו.

הספר הראשון מעיד על אופיו והיקפו של ספר השנה. הוא כולל מחקרים על קהילות הודו ומצרים, חלב ותימן, צפת וקורפו, תורכיה ואיטליה. מתפרסמים בו לאו דווקא תעודות מארכיונים ופנקסי קהילות אלא גם מקורות ספרותיים מקהילות המזרח בעלי חשיבות לתולדות הספרות והתרבות ולקורות הכיתות בישראל.

אף יתפרסמו בו מחקרים המבוססים על מקורות חדשים ויוتنן מקום גם לחקר הדיאלקטים של השפות שבהן דיברו יהודי המזרח.

המילים המודגשות כוללות מידע חשוב:

הגדרת התקופה שמחקרי המכון עוסקים בה: מסוף ימי הביניים. כתוצאה מההגדרה הזאת איננו מוצאים את ספרד בהגדרת הגבולות הגיאוגרפיים. לכאורה המשך המדיניות מימיו הראשונים של המכון. עד מהרה ניכר גידול הדרגתי של מספר המאמרים שעסקו בימי הביניים. כך למשל בכרך ח-ט לזכרו של בן-צבי שהופיע בתשכ"ד, שנה אחרי פטירתו, וכלל מספר ניכר של מאמרים על ימי הביניים. הגבולות הגיאוגרפיים: ארצות שהיו תחת שלטון האסלאם, גם אם אוכלוסייתן נוצרית ברובה, כמו הבלקאנים. נזכרות כאן ארצות נוצריות נוספות השייכות לאגן הים התיכון ואינן בשליטה מוסלמית: קורפו, איטליה. הודו היא חריגה מזרחה מהגבולות האמורים. פרס נזכרת כארץ השוכנת מחוץ לגבול השטח שהעותמנים שולטים בו, ושוב ארצות דוברות פרסית, הכוללות מן הסתם את פרס וקהילות במרכז אסיה (אפגניסטאן, בוכרה). אבל כל אלה נזכרים גם במסמכים מתקופת הקמת המכון. ראוי לתשומת לב גם האזכור של צפת. הדברים נכתבו קרוב לעשרים שנה לפני שהוקם המכון לחקר ארץ ישראל ויישובה, וארץ ישראל עמדה בכל ההגדרות הגיאוגרפיות של תחומי פעולתו של המכון, לפחות בכל הנוגע לקהילות היהודיות בארץ.

האם המכון עמד בכל ההגדרות האלה? לא דווקא. מוצאים בכרכי ספונות חריגות, בעיקר בהגדרות התקופה וכן מאמרים על ספרד, החורגים בהכרח מההגדרות. ראוי לציון גם הבלטת "תולדות הספרות והתרבות" בדברי בן-צבי, וכן אזכור נפרד של מחקרי לשון. תחומים אלה תפסו נתח ניכר מאוד מהמאמרים שפורסמו בספונות ומשקלם הלך וגדל.

האם המדיניות שהוכרזה כאן מצאה את ביטויה המושלם בביצוע, בתוכנם של כרכי ספונות הרבים?

לאו דווקא. אמנם, צריך להזכיר כאן שדבר המערכת, אם תרצו, שנדפס בפתח הכרך הראשון נחתם בידי בן-צבי. הוא היה באותה שעה ראש המכון, אבל גם כמעט ארבע שנים נשיא מדינת ישראל. מי שניהל בפועל את ענייני המכון היה מאיר בניהו, שהחל את עבודתו במכון בשלהי 1948, וכשהופיע הכרך הראשון של ספונות כבר היה האישיות המרכזית במכון. לתחומי התעניינותו, בעיקר בתולדותיהן וההיסטוריה התרבותית של קהילות ארץ ישראל (ובמידה רבה צפת), הבלקן ואיטליה, הקבלה והשבתאות בקהילות אלה, היה מקום בולט מאוד בספונות.

העשור השלישי בתולדות המכון מסמן את שלב המעבר מן העבר אל ההווה, כמובטח בכותרת הרצאתי, מעבר שנגרם על ידי שורת אירועים ושינויים, פנימיים וחיצוניים. בעקבות פטירתו של בן-צבי בשנת 1963 חוקק חוק יד יצחק בן-צבי 1969. מטרתה נקבעו בחוק

המטרות

מטרות יד יצחק בן-צבי הן –

- (1) להעמיק בעם את תודעת רציפותו של היישוב היהודי בארץ ישראל, ולטפח לשם כך את חקר תולדות היישוב;
- (2) לקדם את חקר ירושלים;
- (3) לקדם את חקר תולדות קהילות ישראל בארצות המזרח;
- (4) לשקף את אישיותו של יצחק בן-צבי כנשיא המדינה ואת פועלו בתנועה הציונית, בתנועת העבודה, ביישוב ובמדינה.

מהותו של מכון בן-צבי נשתלה עכשיו בתאגיד על פי חוק, ונותקה להלכה מהאוניברסיטה. כדאי לשים לב שברשימת המטרות מהותו של המכון מסודרת במקום השלישי. אומר בקיצור: כתוצאה משינוי זה, ובעקבות שורת מהלכים שנקטה האוניברסיטה, הועבר המכון אל מתחם בית הנשיא לשעבר שנבחר לשכן את יד בן-צבי, מה שאני נוהג לכנות קמפוס רחביה. מאיר בניהו פרש מעבודתו במכון, והאחריות האקדמית העליונה הועברה לאוניברסיטה. משמעות הדבר למעשה היתה שהניהול האקדמי עבר עכשיו לחלוטין לידי ההנהלה האקדמית של האוניברסיטה. פירוש הדבר בפועל היתה שהאוניברסיטה מינתה את ראשי המכון ואת חברי הוועדה האקדמית לתקופות קצובות. האחריות המנהלית והכספית הוטלה על יד בן-צבי, עם התפתחויות אפשריות רבות, לטוב ולמוטב. מניסוח המטרות ברור לגמרי שענייני ארץ ישראל הוצאו לחלוטין מתחום פעילותו של המכון. ככלל מצב זה מתקיים עד היום.

באותה תקופה עצמה, ובעיקר אחרי מלחמת יום הכיפורים הלכו וגברו הקולות שקראו לתת ביטוי במערכת החינוך הפורמלית והבלתי-פורמלית, ביטוי ממלכתי או חסות ממלכתית ל"מורשת יהדות המזרח" עם או בלי "ספרד". אינני רוצה להאריך בעניין זה, שהיו לו היבטים חברתיים וגם פוליטיים. בסופו של דבר הוקמה יחידה במשרד החינוך שכונתה "תחום מורשת יהדות המזרח" שהיתה אמורה לקדם את חיזוק התודעה הציבורית של מורשת זו, במידה רבה על ידי פרסום מחקרים וחומרי לימוד וייזום אירועים חברתיים ותרבותיים. יחידה זו היתה אמורה לתמוך גם

בפעילות המכון. התפתחות זו היתה שנויה במחלוקת בין חוקרים, בעיקר מומחים בתולדות ישראל. היו מי שביקרו אותה בחריפות. ביניהם התפרסמה בייחוד ביקורתו של חיים הלל בן-ששון, שאותה השמיע בהרצאה בפני ועדת החינוך של הכנסת. הוא חשש מפופולריזציה של הנושא, מהכללות שטחיות שייצרו את הרושם כאילו מורשת יהדות המזרח היא מין גוש גדול ואחיד, שאינו קיים במציאות, וימחקו את ייחודן האמתי של העדות השונות. לא מן הנמנע שבן-ששון דיבר מתוך הרושם של פרסומים שונים, חלקם מתקופת הראשית של המכון ואולי גם עלונים פוליטיים שהופצו בהקשר של המאמצים לקדם את העניין של "מורשת יהדות המזרח".

במבט לאחור אפשר לומר שהשינויים, אם לא לומר זעזועים, היו לטובה. החילופים התקופתיים של ראשי המכון, הרחבת רשת המחליטים, הפרסום שהמהלכים האלה זכו לו, התמיכה הממשלתית הצנועה, כל אלה תרמו לגיוון הפעילויות והרחבתן. אחת התוצאות הקרובות של השינויים היתה ייסודו של הרבעון "פעמים" בשנת 1979. לאחרונה הופיעה חוברת 147. בחוברת הראשונה נדפסה גם הרצאתו הביקורתית של בן-ששון. המאמר החשוב הוא מאמרו הפרוגרמטי של שאול שקד, שהיה אז ראש המכון, שהבליט את החשיבות השווה שיש לתת לכל התקופות ולכל תחומי המחקר, תוך הבלטת המאפיינים המשותפים לכל "עדות המזרח", בעיקר אלה של ארצות האסלאם, והמאפיינים הייחודיים לכל אחת מהן, המתבטאים, בין השאר, בלשוניותיהן השונות. זו היתה אמירה חשובה שפתחה את השער לגיוון מרבי בנושאים, בסוגות ובשיטת מחקר. היתה במאמר זה קריאה מפורשת למחקר מכבד אך אובייקטיבי, לא פוליטי ולא שיפוטי, בכל התקופות הרלבנטיות, של ההיסטוריה התרבותית והחברתית של עדות אלה בהקשריהן בחברות הסובבות אותן, ושל המאפיינים הייחודיים של כל אחת מהן. זה היה שוני מהפכני בהשוואה להגדרות של מה שכונה "המטרות והמסגרת" במסמכים המכוננים של המכון.

התפתחות אחרת, שהשפיעה על פעילות המכון היתה התרחבות העניין בחקר גניזת קהיר. התרחבות זו היתה תוצאה ישירה מפעילותו המחקרית הענפה של שלמה דב גויטיין שהעמיד בשנות השישים והשבעים של המאה הקודמת דור של חוקרים שהפיצו את בשורת "החברה הים תיכונית" (כותרת מפעל הענק של גויטיין). אחת התוצאות של התפתחות זו היתה ייסוד החברה לחקר התרבות הערבית-היהודית בימי הביניים בשנת 1984, ביוזמתו של נורמן/נחום גולב. ההגדרה "בימי הביניים" נוספה לשם החברה על שום ההנחה שהנושא המסוים הזה זקוק לעידוד ולטיפוח יותר מחקר העת החדשה. משנת 1985 היה המכון לביתה הישראלי של החברה. מקומו של הנושא בסדר היום של המכון ניכר גם בפרסומים כמו סדרה א' של מפעל אוריינס שכללה בין

השאר את הספרים "יהודי סיציליה" ו"הספרייה היהודית בימי הביניים" או המהדורה המעודכנת של ספרו האנגלי של יהושע בלאו על הופעתה ורקעה הלשוני של הערבית-היהודית. דחיפה להתפתחות נוספת של הנושא הייתה פתיחת האוספים העשירים של כתבי היד היהודיים בספרייה הלאומית הרוסית בסנקט פטרבורג, אוספים העשירים גם בכתבי יד בעברית וגם בערבית-יהודית. לטעמי אוספים אלה הופכים את חקר גניזת קהיר לחקר גניזות קהיר. מספר גדל והולך של פרסומים, ספרים ומאמרים בכתבי העת של המכון, בנושאי יצירה שונים, ניזונו מן החומרים של אוספי פטרבורג. המוניטין של המכון בכיוון הזה גרמו למפעלי ההפצה וההנגשה של כתבי יד יהודיים מיסודו של דב פרידברג, לשתף את המכון במשך שנים רבות בפעילות שלהם, שיתוף שהוליד פרסום כמה חיבורים חשובים בערבית-יהודית, בעיקר בתחום ההלכה. הוא הוליד גם את כתב העת הדו-לשוני "גנזי קדם" שהמכון מוציא לאור מטעם מפעלי פרידברג.

דוגמה אחרת לפעילות רב-תחומית מבחינת התקופה ותחומי התרבות והיצירה היא מפעל Irano Judaica, סדרת הכינוסים הבינלאומיים שהרצאות שנישאו בהם פורסמו בשישה כרכים ועוסקים בקשרים בין יהודי פרס והחברה הסובבת בלשון, בספרות ובהגות, למן התקופה הקדומה ביותר (האח'מנית, תקופת המקרא) כמעט עד ימינו.

כללו של דבר, מחקר ימי הביניים בקהילות ישראל המזרח, תהיה הגדרתם הגיאוגרפית המדויקת אשר תהיה, העניק לפעילות החקר של המכון עומק ורוחב, ומתוך כך מתאפשרת ראייה כוללת של תרבותן של הקהילות הללו. ברשותכם, אספר מעשה שקרה לי שיש בו כדי להדגים זאת. לפני 23 שנים, בשנת 1994, בליתי תקופה עם קבוצת חוקרים שעסקו בנושא "חוק ורוחניות" במרכז למדעי היהדות באוניברסיטת פנסילבניה שבפילדלפיה. בסוף שנת הלימודים נערך כינוס בהשתתפות כל חברי הקבוצה ואורחים. לנאום המרכזי הזמינו את פרופ' יעקב כץ מירושלים שהרצה על היחס בין הלכה לפילוסופיה בפסיקה הרבנית במרכז אירופה ומזרחה בראשית העת החדשה. בהרצאתו הוא הוכיח שלא היה יחס, שאין השתקפות או נוכחות של שיקולים פילוסופיים בפסיקה הזאת. כל אחד מהמרצים קיבל את נוסח דבריו של פרופ' כץ חודשיים מראש והתבקש להתייחס בהרצאתו לנושא כפי שהתווה אותו פרופ' כץ. בסופו של הכינוס ניגש אליי אחד האורחים, שבא רק כדי להאזין להרצאות ואמר לי: "היו כאן שני מרצים, אתה ומנחם בן-ששון, שהיו חריגים בהרצאותיהם. בהרצאותיכם אמרתם בעצם את ההפך ממה שאמר המרצה המרכזי. הרגשתי שאתם באים מעולם אחר". הסכמתי לדבריו, משום שבמזרח, במקום שהיהודים היו חלק

מהשיח בין הלכה ופילוסופיה בשפה שבה דיברו כולם, יחס כזה חייב היה להתבטא גם בפסיקה.

ועוד הערה אחת: בעבר, נראה לי שהיה חשש מסוים במחקרים על קהילות ישראל במזרח מן העיסוק בהקשר עדתי בדמויות הנחשבות דמויות מופת לאומיות, ובדין הן נחשבות כך. אפשר להזכיר כדוגמה בולטת את הרמב"ם. בתקופה שאותה הגדרתי "ההווה", נראה לי שהסתייגות כזאת נעלמה. הרמב"ם ובני משפחתו נדונים גם בהקשר של סביבתם וזמנם, בתנאים שבהם עוצבה אישיותם ובהם הם פעלו, ואין הדבר מפקיע כלום ממעמדם הלאומי.

האם העיסוק הפורה בימי הביניים הפך את המכון למגדל שן אקדמי? בהחלט לא. במקביל להתרחבות מחקר ימי הביניים והעמקתו, התרחבה הפעילות הפונה אל כלל הציבור. הדוגמה הבולטת ביותר היא סדרת ספרי הקהילות. אני זוכר את הדיונים שנערכו והרעיונות שעלו ושהובילו בסופו של דבר אל הסדרה הזאת. בסוף המאה הקודמת יצאו לאור שני כרכים, בתבנית פוליו בכריכה רכה: "במחתרת מארצות האסלאם: פרשיות העפלה" (תשנ"ז), "בגלוי ובסתר: העליות הגדולות מארצות האסלאם" (תש"ס). שני הכרכים היו סיכומי מחקרים או סיכומים מחקריים של חומרי גלם שטרם נחקרו על העליות מארצות האסלאם. החומרים האלה הוגשו לציבור הרחב בלשון ובסגנון שווים לכל נפש, עם הקפדה רבה על דיוק, דיוק בעובדות וגם בניסוח תיאוריהן, עם חלונות הסבר, ואיורים רבים. כאשר הסתיים המיזם הזה והמשוב היה חיובי, נערכו דיונים במכון בשאלה: אם הצלחנו להפיק שני כרכים כאלה על נושאים מורכבים, אבל נקודתיים ביחס למכלול הנושאים שהמכון עוסק בהם, כיצד אפשר להשתמש בניסיון שקנינו כדי להפיק משהו שהוא מקיף בעצם את כל ענייניו של המכון? ואז הועלתה ההצעה שננסה להוציא סדרת ספרים שיתארו את תולדות קהילות ישראל במזרח על כל היבטיהן במשך מאתיים השנים האחרונות, ספר לכל ארץ, במתכונת דומה לשני הכרכים הנזכרים. המשימה, בהנהגתו של חיים סעדון, נראתה בתחילה מפחידה, מבהילה. לא אלאה אתכם בכל הפרטים והקשיים שבפניהם עמד צוות המכון בראשית הדרך מכל בחינה שאפשר להעלות על הדעת. רק אומר בקיצור שהכרך הראשון, ספר תימן, ראה אור בשנת תשס"ב (2002). כיום אחרי

חמש עשרה שנים עומדים על המדף ארבעה עשר כרכים ועוד היד נטויה. יש אולי עדות לחוש ההומור של שר ההיסטוריה באירוע פוליטי אחד: ממש באותן השנים שבהן שקדו במכון על הפקת הכרך הראשון של ספרי הקהילות שקדה אחת המפלגות בכנסת ליזום הצעת "חוק המרכז להנצחת מורשת יהדות ספרד: רבניה ומשורריה", בהתעלמות מוחלטת ממפעלי המכון, שבאותה שעה כבר היה בן חמישים

ושלוש. הניסיון נגמר בסופו של דבר בחוק חסר משמעות על הקמת מועצה ציבורית, חסרת שיניים וידיים, שאיני יודע אם אי פעם אכן קמה ומה עשתה. כל הפרשה העידה בלי ספק שהמכון צריך לשפר את יחסי הציבור שלו, ואני מקווה שהדברים השתפרו מאז.

לסיכום פרק ההווה: אומר בקיצור נמרץ: מכון בן צבי מוכר בארץ ובעולם כמוסד המוביל בתחום חקר קהילות ישראל במזרח. אינני יודע אם בן-צבי צפה תוצאה כזאת או ציפה לה ב-2 בדצמבר 1947. מאות רבות של ספרים וכתבי עת המיועדים לחוקרים מומחים, למערכת החינוך ולקהל הרחב, עם החתירה הבלתי נלאית לשלמות, לרמה הטובה ביותר הנמצאת בהישג ידם של העושים במלאכה, והשאיפה להתרחב, לחדש, לגלות שדות חדשים של פעילות, בראייה רחבה של תחומי הפעילות שהמכון יכול וצריך לעסוק בהם, כל אלה הביאו את המכון למקום שבו הוא נמצא.

הבטחתי בכותרת הרצאתי להתייחס גם לעתיד. זוהי ההזדמנות להזכיר מפעל אחד שבהגדרתו הוא צופה פני עתיד. כוונתי לקדמתה, בשמו המלא "המרכז הישראלי לחקר יהדות המזרח וספרד". במרכז חברים כמאה תלמידים לתארים מתקדמים (לתוארי מסמך ודוקטור) מכל האוניברסיטאות בארץ. הם עוסקים בחקר יהודי המזרח וספרד מזוויות מחקר שונות ותחומי מחקר שונים. המרכז מקיים ארבעה מפגשי ליבה לאורך השנה: שני סמינרים, יום עיון וסיור לימודי בשיתוף אחת האוניברסיטאות בישראל וכנס מרכזי במכון בן צבי. מטרתם של מפגשים אלה היא ליצור שיח בקרב תלמידי המחקר, ובהם יש לתלמידי המחקר במה אקדמית לשם הצגת פירות מחקרם בכתב ובעל-פה. זהו העתיד של המכון. חברי קדמתה ימשיכו לפתח בכמות ובאיכות את התחומים והשיטות שהביאו את המכון למקום שהביאו, יאתרו את הצרכים ומוקדי ההתעניינות של מערכת ההשכלה הגבוהה, מערכת החינוך והחברה הישראלית בכללותה, ויירתמו למילוי הצרכים הללו.